

7. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. – Х.: Райдер, 2003. – 252 с.
8. Слосарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст. / А. Г. Слосарський. – Х.: Хар. кн.-газет. вид-во, 1954. – 279 с.
9. Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х.: Тип. Хар. ун-та, 1858. – Отд. 5. – 461 с.
10. Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии / А. Л. Шиманов. – К.: б.и., 1883. – 134 с.

В статтє характеризуються особенности землевладения в Слободском регионе. Поскольку территория Слобожанщины на середину XVII в. была ненаселенной, новые жители начали занимать эти земли. Таким образом, право свободной заимки было преимуществом слобожжан, причем, таким правом могли пользоваться все сословия населения. Земли занимались с разрешения местных полковников, которые могли раздавать их полковым казакам и старшинам, а также занимать их для себя. Кроме заимки, земли могли еще продаваться, хотя официально продажа земли была запрещена. Из-за нарушения запрета, незаконно захваченные территории, могли быть конфискованными, о чем свидетельствуют соответствующие приказы. В 30-е годы XVIII в. правительство пыталось упорядочить документально земельную собственность, поэтому создавались учреждения для упорядочения права собственности.

Ключевые слова: землевладение, покупка, собственность, поселения, полковник.

The article is devoted to the research of the land property in Slobidska Ukraine. In middle of the XVII century the territory of Slobozhanshchina was not inhabited. New inhabitants have moved to this land. All classes had the right to freely use the land. Permission to land given Colonels. the land can be sold, though officially it was forbidden. The illegal territory was confiscated. In the thirties of the XVIII century created the organization for the legal accounting documents.

Key words: land ownership, buying, property, settlement, colonel.

1. Baglei D. I. Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta Kharkovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gubernii / D. I. Baglei. – Kharkiv: Tip. K. P. Schasni, 1886.–Т. 1.–358 с.
2. Baglei D. I. Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta Kharkovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gubernii / D. I. Baglei. – Kharkiv: Tip. K. P. Schasni, 1890.–Т. 2.–433 с.
3. Goltfarb L. G. Zmiiv: Istoryko-kraieznavchy i narys / L. G. Goltfarb, V. M. Selimov, K. B. Pravovierova. – Kh.: Prapor, 1969. – 92 s.
4. Danilevskii G.P. Semeinai starina / G. P. Danilevskii. – SPb.: Tip. M. M. Stasiulevicha, 1877. – Т. 1. – 408 s.
5. ДАКНОФ. 25, оп. 1. – Т.1, од. зб. 441. – 26 л.
6. ДАКНОФ. 25, оп. 1. – Т.2, од. зб. 526. – 22 л.
7. Masliichuk V. L. Kozatska starshyna slobidskykh polkiv drugoi polovyny XVII – pershoi tretyny XVIII st. / V. L. Masliichuk. – Kh.: Raider, 2003. – 252 s.
8. Slusarskii A.G. Slobidska Ukraina. Istorychnyi narys XVII – XVIII st. / A. G. Slusarskii. – Kh.: Khar. kn.-gazet. vyd-vo, 1954. – 279 s.
9. Filaret (D. G. Gumilevskii) Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi eparkhii. – Kh.: Tip.Khar. un-ta, 1858 – Отд. 5.–461 с.
10. Shymanov A. L. Glavneishie moment v istorii zemlevladieniia Kharkovskoi gubernii / A. L. Shymanov. – К.: б. и., 1883. – 134 с.

© Бірвова О. Ю.

Стаття надійшла до редколегії 30. 09. 2015 р.

УДК 94 (477.4)''18'': 355.11(470)

Скрипник А. Ю.

БОРОТЬБА З ДЕЗЕРТИРСТВОМ У РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКАХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

У статті, на основі архівних джерел, досліджено та проаналізовано причини дезертирства солдат із частин регулярної армії Російської імперії. Наводяться наукові трактування й оцінки цього явища в працях істориків і юристів другої половини ХІХ – початку ХХІ століть. У хронологічному порядку представлена еволюція законодавчої бази, створеної з метою тотального придушення як прагнення солдатів покинути військову службу, так і співчуття місцевого населення до їх долі у вигляді приховування і допомоги втікачам, що на той час кваліфікувалися державою як злочинці. Одним із основних завдань проведеного дослідження стала об'єктивна

оцінка такого суспільно-політичного явища, як дезертирство. Доведено репресивний характер дій чиновників цивільних силових установ та офіцерського складу регулярних частин. Разом з тим, показано протиріччя і конфлікти між представниками різних верств тогочасного соціуму на Правобережній Україні, в центрі якого опинилися втікачі з армії, а саме – мотивації до доносив, полювання на людей за грошову винагороду, зведення рахунків сільського начальства з односельцями. Науково аргументовано, що дезертирство було одним з численних вад у недосконалому кріпосницькому механізмі військової машини російської держави.

Ключові слова: Російська імперія, регулярна армія, дезертирство, приховування, законодавство, місцеві органи влади, населення.

Дезертирство існувало в збройних силах різних країн з давніх часів, і ставлення до таких вояків з боку влади теж було завжди досить жорстким. Стародавні єгиптяни втікачам з війська відрізали язик. Греки позбавляли дезертирів почесних посад, одягали в ганебний одяг, голили їм половину голови і в такому вигляді виставляли протягом трьох днів на торговій площі; за спартанця-втікача, як за безчесну людину, не могла вийти заміж жодна дівчина. У Римі за дезертирство передбачалася конфіскація майна і смертна кара або продаж у рабство. Стародавні германці вішали дезертирів на деревах, як зрадників; частина полководців обмежувалися обрізанням носа, вух, язика або виколуванням очей. Якщо мова йде про таке явище в армії Російської імперії, то його початок слід шукати в московському війську ще за царя Олексія Михайловича, а однією з головних причин його поширення протягом наступних століть залишалися важкі, часом нестерпні для пересічної людини, умови служби [1, с. 50-71].

Сам термін взятий з французької мови, *deserter* означає «біглий або втеча, чи самовільне, без дозволу начальства, покидання свого підрозділу офіцерами і солдатами». Дезертирство, особливо у воєнний час, вважалося тяжким злочином і каралося досить суворо [2, с. 8-10].

Ця стаття є продовженням нашого дослідження дезертирства як соціального явища, що існувало на території Правобережної України, де перебували російські військові формування, з одного боку, та системної роботи військового командування і виконавчих органів губернської й повітової влади в напрямку запобігання і боротьби з цим явищем в рамках законодавчої юрисдикції імперії – з іншого [3, с. 82-91]. Тобто, еволюція законодавчої бази та намагання за її допомогою нівелювати причини дезертирства стали свідченням досить повільних і поступових, але все ж позитивних змін у ставленні можновладців і тодішнього суспільства імперії до військовослужбовців не як живих бездумних механізмів, а людей з власними позитивними і негативними людськими рисами й ознаками.

Історики і юристи кінця XIX – першої половини XX ст. у своїх працях цілком однозначно визначали причини такого явища, як дезертирство або свідомо втеча з підрозділів збройних сил імперії. Це муштра, знущання офіцерів і жорстокі покарання за найменшу провину, погане харчування. Однак, вони мають кілька важливих особливостей і відмінностей щодо місця і регіону, звідки втікали солдати зі своїх полків, психологічні причини, мотивацію таких дій.

З початку 40-х років XIX ст. поступово у суспільство і саме військо приходить об'єктивне розуміння причин такого явища у збройних силах, як дезертирство, утім, докорінно щось міняти ніхто не мав наміру. Навпаки, з того часу Микола I поставив у пряму залежність кар'єрне зростання офіцерів, починаючи від рівня командира роти чи батареї і вище, від того, чи втікають їхні солдати. «Тодішні солдати більшості полків армії, – писав історик, – були охоплені манією до втеч, не проходило дня, щоб з якоїсь роти не втекло два чи три солдати. Жорстокі покарання за це шпіцрутенами від 400 до 1500 ударів не зупиняли відчайдушних любителів свободи» [4, с. 477].

У січні 1843 року вийшов наказ «Про заходи щодо припинення втеч нижніх чинів», у якому чітко регламентувався порядок заохочень та покарань офіцерів і рядових. «Постійно звертаючи свою батьківську увагу на моральне виховання нижніх чинів, і маючи на увазі, що в цьому відношенні військові начальники більше за інших можуть стримувати солдат від дурних вчинків, а особливо у справі викорінення ганебних для Російських вояків втеч». Правила були досить прості: якщо протягом року з підрозділу не втік жоден солдат, командири отримували грошові премії й нагороди; у разі втеч, залежно від кількості дезертирів і періодичності (місяць, півроку, рік), офіцерів карали домашнім арештом, утриманням на гауптвахті, усуненням з посади за невідповідність [5, с. 78-79]. В особливо скрутну ситуацію потрапляли ті з них, хто не

мав великих статків чи інших джерел фінансування, крім жалування. За статтями «Своду військових постанов» з безпосереднього начальника вираховувалася вартість спорядження і озброєння солдата-втікача, що призводило до повного фінансового зубожіння частини прапорщиків, підпоручиків, поручиків та штабс-капітанів [6, с. 306].

Відтак, вони стали зацікавлені у тому, щоб якнайшвидше впіймати своїх підлеглих. Якщо солдат утік з полку, командири самі розсилали по навколишніх повітових судах і поліційних управах повідомлення та опис прикмет дезертирів. Такі оперативні заходи давали результати. Командир 129 Бессарабського піхотного полку подав до Літинського повітового поліційного управління орієнтування на двох солдат, що втекли з гауптвахти, та їх прикмети. Через п'ять днів пристав 5-го стану повідомив до управління, що з допомогою селян села Прихівці впіймав обох утікачів, і селяни жадають законної грошової винагороди [7, арк. 1-2; 5; 22-23].

Нижніх чинів, які тікали від одного до трьох разів, крім судового слідства та тілесних покарань, наказали відособлювати під час обіду і вечері за окремий стіл від «хороших солдат» на термін від півроку до чотирьох років, що вважалося ганьбою, та ще цілою низкою інших обмежень і заборон. Зовнішньою ознакою кількості втеч були басони сірого кольору на погонах солдат [8, с. 27-30]. Через рік, у квітні 1844 року, вийшли доповнення до цих правил, за якими під їх дію підпадали не тільки усі збройні формування Російської імперії, а й регламентувалися окремі пункти щодо порядку провадження у Гвардійському корпусі, в жандармських частинах, резервній дивізії Кавказького корпусу, сибірських лінійних і внутрішніх батальйонах, інвалідних ротах і командах, окремих артилерійських частинах [9, с. 240-243].

До профілактичних заходів активніше почали залучати священників. Нерідко командири полків і батальйонів просили полкових отців провести додаткові бесіди з рекрутами і молодими солдатами щодо «недопущення і гріховності втеч і дезертирства». Такі бесіди регулярно проводилися з арештованими на гауптвахтах, впійманими дезертирами і порушниками [10, арк. 23; 32; 54-54 зв]. Своєю чергою, через обов'язкову сповідь і причастя солдат, священники намагалися через необережне слово чи натяк довідатися про їх плани і наміри. У командирів рот і батареї були списки особового складу з відмітками про здійснення сповіді, якщо хтось намагався ухилитися, це одразу ж викликало підозри. Такими заходами влада прагнула максимально пов'язати суспільними і моральними тенетами усіх членів військового колективу, створивши щось на кшталт селянської громади з сильною системою кругової поруки та постійним стеженням усіх за всіма.

Поступове розуміння владою непереборного бажання солдата за будь-яку ціну, хоч на певний час вирватися зі страшних умов армійської служби дещо послаблювало покарання за дезертирство. З жовтня 1846 року був встановлений певний умовний ліміт, що обмежувався двома втечами, за яким, як і раніше, солдатів після проведення слідства судили і шмагали батогами у місцевих ордонанс-гаузах (комендантське управління – А. С.) чи батальйонах внутрішньої сторожі, а потім відсилали у розпорядження корпусних і дивізійних штабів польових армійських військ. Тих, хто визнавався лікарями не спроможним служити у регулярних частинах, відправляли до підрозділів внутрішньої сторожі. Якщо було встановлено, що військовослужбовець здійснив більше двох втеч, його одразу ж, на певний термін відправляли до арештантських рот, після того – до військово-робочих підрозділів [11, с. 342-343]. Водночас зі зміною системи покарань зросла кількість симулянтів, які пояснювали свої втечі впливом містичних і таємничих невідомих сил: «чорним чоловіком з рогами», «голосами згори», поганими сновидіннями, що нібито насильно, попри їх волю примушували до незаконних дій [12, с. 17-21].

Водночас, за наказом царя, у листопаді 1846 року був дещо змінений порядок надання нагород за запобігання втеч нижніх чинів. Насамперед збільшили часові межі відсутності втеч у частинах, а відповідно й надання за це обіцяних винагород: у Гвардійському корпусі з трьох років до чотирьох; по Гренадерському корпусу й усіх військах у внутрішніх губерніях імперії та Фінляндії – замість двох, три роки; по окремих корпусах Оренбурзькому, Сибірському і Внутрішньої сторожі збільшили з одного року до двох; і тільки «... по окремому Кавказькому корпусу, військах, розташованих у Царстві Польському, на Прусьському кордоні, у Південно-західних губерніях та Бессарабії зберегти попередній, дворічний термін». Цей наказ відображав кількісні зміни та тенденції у різних регіонах імперії та у різних частинах і з'єднаннях. Там, де

втеч ставало менше, самодержавство вважало завдання частково виконаним і збільшувало термін отримання винагороди офіцерським складом, а там, де проблема продовжувала існувати, його не змінили [13, с. 408-410].

Піклуючись насамперед за чистоту рядів Гвардійського і Гренадерського корпусів, Військове міністерство дозволило їх командирам відсилати «порочних нижніх чинів» у корпуси армії, таким чином істотно полегшуючи собі просування по службі і отримання обіцяних нагород і премій за покращення дисципліни. Відповідно, такі солдати, потрапляючи до звичайних польових полків, створювали додаткові проблеми і позбавляли своїх нових командирів службової перспективи, що часто зводило нанівець усі їхні попередні зусилля та переконувало у безперспективності виховних заходів [14, с. 678]. Разом з тим, командири цих елітних корпусів у разі недокомплекту особового складу у своїх полках мали право відбирати собі хороших солдат у армійських частинах. Втім, таких легендарних осіб, що прослужили добровільно і зразково по 30 – 50 років, як українець з Катеринославщини Давид Мирошенко, в армії Російської імперії можна було порахувати на пальцях однієї руки [15, с. 435-451].

Як наслідок, після проведених змін у щорічних звітах Військового міністерства спостерігався явний дисбаланс. Виходило так, що тепер найбільше тікали не з полків, розташованих у західних регіонах імперії, а з лінійних батальйонів Кавказької, Фінляндської, Оренбурзької та Сибірської ліній та з більшості гарнізонних батальйонів, крім столичних. За родами військ це виглядало так: передували «провінційні» піхотні полки, а серед них й низка старих і заслужених: наприклад, такі, як Невський Його Величності Короля Неаполітанського, Калузький Принца Пруського-Регента, Чернігівський Генерал-Фельдмаршала Графа Дібіча-Забалканського тощо. Дещо менше тікали з кавалерії та артилерії, хоча й з їх числа також знаходилися полки, загалом непогані та з гучними іменами: Харківський Уланський Його Королівської Високості Принца Фрідріха Пруського, Лейб-Гусарський Павлоградський Його Величності, Катеринославський Її Імператорської Високості Великої Княгині Марії Миколаївни. Але вони базувалися в провінції й особовий склад був далеким від ідеального. Природно, що найменша кількість втікачів чи зовсім їх відсутність спостерігається в елітних полках і батальйонах Гвардійського і Гренадерського корпусів та столичних гарнізонних батальйонах [16, с. 273-278; 17, с. 333-339; 18, с. 337-344].

Разом з тим, принципи комплектування новими рекрутами особового складу польових полків породжували збільшення в них відсотку людей з кримінальним минулим. Серед таких новобранців іноді траплялися досить холеричні особи з явно вираженою схильністю до прямої агресії. Такі втікачі були удвічі небезпечними. У рапорті начальника 4-ї Легкої кавалерійської дивізії, що квартирувала у м. Вінниці, до Подільської палати карного суду та Вінницького магістрату від 20 квітня 1844 року містилося прохання терміново розслідувати справу про дезертирство і вбивство рядовим Миколою Бадіором селянина М. Глушка та пограбування єврея Давида Віловника на 206 рублів сріблом. Два роки вся поліція губернії шукала послідовника У. Кармалюка. Справа перебувала на особистому контролі подільського губернатора та командувача 2-ї Армії, а він тим часом систематично грабував заможних мешканців сіл і містечок центральних та східних повітів Подільської губернії, в основному купців і євреї-лихварів. Тільки у жовтні 1846 року один з пограбованих повідомив до Вінницької земської поліції, що Бадіор сказав йому особисто: «Все. Більше мене тут ніхто ніколи не побачить». Незабаром грабунки і напади припинилися, а в середині листопада 1846 року справу закрили [19, арк. 1-1зв.; 49-51; 112].

Наприкінці 40-х – початку 50-х рр. XIX ст. почастишали випадки втечі солдат з-під варти під час проведення слідчих дій чи прямування до виправних підрозділів, до розташування полків і команд. Було наказано таких утікачів ловити й одразу ж відправляти до арештантських рот на термін від трьох до чотирьох років. Командування було переконане, що цей нечисленний рецидивний контингент вже нічим не виправиш і не перевиховаєш [20, с. 415]. З іншого боку, розуміння такими солдатами свого безвихідного становища штовхало їх до чергових втеч, а страх перед жорстокими покараннями заставляв не тільки переховуватися, а ставати заручниками чи майже рабами в руках спритних міщан. Дубненським міським магістратом Волинської губернії у жовтні 1846 року розслідувалася справа про переховування євреями міста і повіту військових дезертирів. Слідство виявило, що вони періодично переводили біглих солдат з одного місця на інше, і використовували в якості безкоштовної

робочої сили у своїх господарствах чи здавали в оренду іншим господарям [21, арк. 1-4]. Розраховуючи на мовчання кагалу, декілька мешканців міста Липовця Подільської губернії так само переховували свого одноплемінника, дезертира Локшну Малиновського, поки до місцевого земського суду та гродської поліції не надійшов анонімний донос, де йшлося про те, що втікача використовували на різних роботах [22, арк. 1-2 зв.]. Подібне ставлення до втікачів спостерігалось й серед сільського населення. За матеріалами Ковельського повітового суду, мешканці с. Хогищева брати Приймаки зустріли у лісі біглого з Кімбурзького драгунського полку солдата Василя Іванова. Той, запитавши про дорогу, почув відповідь, що «попереду дуже сильно ловлять біглих солдат...» і погодився перебути пару днів у братів. В хаті вони його скрутили, зв'язали і забрали два червонці золотом і 50 злотих. Вирішили через тиждень здати його владі, а доки використовувати на різних тяжких роботах по господарству. Через день Іванову вдалося утекти, а за два місяці його ввіймала місцева поліція, де на допитах він розповів, як з ним поводитися селяни. За постановою суду, гроші в Приймаків конфіскували й оштрафували за переховування втікача [23, арк. 1-6].

Чиновники Військового міністерства у своїх статистичних звітах для Миколи I зазначали, що в період з 1825 по 1851 роки серед загальних втрат російських збройних сил у розмірі 1 906 629 вояків, разом з вбитими, померлими та звільненими зі служби, втікачів було найменше – 155 860 солдат і офіцерів. Прослідкувавши динаміку, царські чиновники-статистики виявили середню кількість дезертирів на рік, яка була взагалі не надто велика у порівнянні з кількістю армії, і складала всього 6235 осіб. Тобто, один втікач припадав на 148 стройових солдат у регулярних полках. Іншими словами, протягом року з однієї роти тікав лише один військовослужбовець. Однак, як зазначалося вище, сучасники вважали це явище якщо не масовим, то досить поширеним. Напевно, найбільш близькими до об'єктивності стали цифри, які вказували максимальну і мінімальну кількість по роках: найбільше втекло у 1831 році – 17896 вояків (причинами стали польське постання 1830 – 1831 рр. та епідемія холери 1829 – 1831 рр.), співвідношення 1 : 45; найменше – у 1847 році – 2692 (значна частина армії стала кадрована через поширення тимчасово-відпускної та безтерміново-відпускної систем), в середньому 1 : 409 [24, с. 40-41]. Є підстави вважати, що ця офіційна статистика явно занижена, щоб не дратувати царя через недосконалу систему комплектування збройних сил та її проблеми.

Згадана статистика формувалася зі звітів командирів полків. Безперечно, певна частина солдат-утікачів у штабах просто не враховувалася: по-перше вони ще не набули статусу стройових солдат, а рахувалися рекрутами (по рекрутах вівся інший облік); по-друге, їх старалися занести до списків померлих, загиблих чи звільнених, щоб не псувати загальну звітність та не отримати догани по службі, що передбачено законом. Однак, загалом спостерігається повільне зниження загального рівня дезертирства порівняно з першим періодом – наприкінці XVIII – першого десятиріччя XIX ст.

З початком активних військових дій на Балканах, які переросли у Кримську війну, солдат-втікачів знову стало багато. Командування регулярними частинами і з'єднаннями не могло визначитися, якими законами і наказами у воєнний час їм керуватися щодо покарання дезертирів. Так у жовтні 1853 року командир 5-го піхотного корпусу, частина якого розташовувалася в Бессарабії та південних повітах Подільської й Київської губерній, запитував у чиновників Військового міністерства, як карати ввійманих утікачів: «Призначати каторжні роботи на заміну смертної кари чи звільнити від неї і замінити на тілесні покарання та залишати таких на службі, чи відсилати до арештантських рот?» Микола I наказав за втечу за кордон карати не смертною карою, а шмагати шпіцрутенами та відправляти в арештантські роти Інженерного відомства на термін, визначений судом [25, с. 480]. У південно-західних губерніях, оголошених на військовому стані, усі підрозділи губернської вертикалі влади і силові підрозділи отримали розпорядження від 21 липня 1853 року, в якому було наказано гродським і земським поліціям та повітовим судам посилено шукати дезертирів, а переховувачів штрафувати великими сумами; тих із них, хто не спроможний сплатити, відправляти до в'язниці [26, арк. 106-106 зв.]. Одним з небагатьох з шансів уникнути покарання для утікачів були швидкі дії щодо легалізації шляхом виправлення необхідних цивільних документів; сприяло також тривале бюрократичне листування повітових установ стосовно з'ясування особи та вірогідного місця перебування втікача. Більше року, з жовтня 1853 по

серпень 1854 року, тривала переписка між Ковельським Волинської губернії та Сквирським Київської губернії повітовими судами у справі уродженця м. Ковеля дезертира єврея Шаї Літмана. За доносом купця Мостовського сквирський міщанин Арія Лейба видав його за свого брата, і шляхом підкупу повітових чиновників той отримав паспорт. Поки тривало листування і слідство, Шая зчез [27, арк. 3-14].

У розпал ганебної для Російської імперії Кримської кампанії новий цар Олександр II у своєму Маніфесті від 27 березня 1855 року з нагоди вступу на російський трон «... дарував різні пільги і милості ... злочинцям військового відомства». Свідченням існування такої проблеми в армії й суспільстві та намагання самодержавства її не вирішити, а дещо нівелювати, було помилування утікачів новим монархом. У пункті 2 йшлося, що тим, хто відлучився від своїх підрозділів, разом з тими, хто вчасно не з'явився з тимчасових чи безтермінових відпусток, подароване прощення. Потрібно лише протягом трьох місяців повернутися у місця дислокації полків чи звернутися до місцевого військового начальства [28, с. 227-229]. Солдати поверталися, знаючи, що уникнуть суворого покарання.

За статистичними відомостями Військового міністерства, наданих Олександрю II, через два роки з моменту закінчення активних бойових дій кримської кампанії й поступового переведення армії на мирний режим служби, загальна кількість утікачів не зазнала різких змін і перебувала приблизно на однаковому рівні. Загалом з частин регулярних військ протягом 1857 року втекло 5791 солдат, назад до полків вдалося повернути тільки 3712; у 1858 році – втекло 5153 вояків, з яких упіймали тільки 2980; у 1859 році – 4872, повернули 2185; у 1860 р. – 3852, повернули – 1674; у 1861 р. – 3611, повернули – 1749. Відповідно, пропорція між втікачами, за виключенням упійманих, і середньою кількістю військ складала: у 1857 році 1 : 296; у 1858 році – 1 : 298; у 1859 р. – 1 : 180; у 1860 р. 1 : 229; у 1861 р. – 1 : 238 [29, с. 4; 30, с. 4; 31, с. 3]. Спостерігається тенденція стабілізації такого явища, як самовільне покидання частин, головною причиною якої була анахронічна миколаївська система функціонування армії Російської імперії, її матеріальна й суспільна застарілість, потреба негайних і кардинальних реформ.

Протягом кінця XVIII – середини XIX ст. російська влада цілеспрямовано і системно боролася з дезертирством як соціально-політичним явищем в армії та суспільстві виключно репресивними методами і засобами. Сама система побудови державного механізму Російської імперії і тодішнє бачення облаштування збройних сил вищими чиновницькими ешелонами влади передбачала широкий арсенал методів примусу та залякування в комплексі з насадженням у суспільній свідомості ідеї нікчемності простої людини, її неповноцінності й сліпого служіння самодержавній державній машині.

Саме нестерпні умови служби в кріпосницькій армії імперії, іноді схожі до умов життя у в'язниці або на каторзі, висока смертність серед військовослужбовців ставали головною причиною виникнення й поширення дезертирства, в основному серед рекрутів і молодих солдатів. З плином часу у військах з'явився цілий прошарок «пропащих дезертирів», що свідчило про укорінення цього явища і неспроможності військового командування з ним упоратися.

Одним із основних напрямів діяльності місцевих громадських органів виконавчої влади, поліції й судів був посилений розшук солдатів-втікачів, а в разі затримання – жорстокі вироки й тілесні покарання. Що стосується місцевих жителів, які вирішували допомагати дезертирам і переховували їх у себе, то влада чітко розуміла, що без знищення або підкупу цієї соціальної бази боротьба з викорінення «переховування» буде безуспішною. Законодавчо була створена і всіляко заохочувалася система грошових винагород за упіймання військових, створення кругової поруки в різних прошарках суспільства на Правобережній Україні й стимулювання та заохочення доносів і наклепів з боку влади.

1. Бобровский П. Военное право в России при Петре Великом. Часть 2. Артикул воинский по русским и иностранным источникам. Вып. 3 / П. О. Бобровский. – М. : Книга по требованию, 2011. – 465 с.

2. Военный энциклопедический лексикон. Издаваемый обществом военных и литераторов, и посвященный Его Императорскому Высочеству Наследнику Цесаревичу Великому Князю Александру Николаевичу. Издание второе. Том V. – СПб. : В типографии штаба военно-учебных заведений, 1854. – 673 с.

3. Скрипник А. Репрессивные меры российских органов власти в отношении солдат-дезертиров и населения Правобережной Украины в первой половине XIX в. / А. Ю. Скрипник // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сборник научных трудов. – Т. 18. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2014. – 154 с.
4. Зайончковский А. Восточная война 1853 – 1855 гг. Том I / А. М. Зайончковский. – СПб. : Издательство экспедиции изготовления ценных бумаг, 1908. – 768 с.
5. Генерал-от-инфантерии Иван Никитич Скобелев / Жизнеописания русских военных деятелей [под ред. Вс. Мамышева]. Том 1. Выпуск первый. – С. Петербург : Издал В. Березовский. Колокольная, собственный дом, № 14, 1885. – 452 с.
6. Полный свод законов Российской империи (ПСЗ), Собр 2. – Т. XVIII. – Отд. 1. – № 16834. – СПб. : 1844. – 842 с.
7. Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. 22, оп. 1, спр. 290, арк. 1–2; 5; 22–23.
8. ПСЗ, Собр 2. – Т. XVIII. – Отд. 1. – № 16455. – СПб., 1844. – 842 с.
9. ПСЗ, Собр 2. – Т. XIX. – Отд. 1. – № 17805. – СПб., 1845. – 921 с.
10. Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф. 386, оп. 1, спр. 12, арк. 23; 32; 54–54 зв.
11. ПСЗ, Собр 2. – Т. XXI. – Отд. 2. – № 20520. – СПб., 1847. – 739 с.
12. Эвальд А. Повесть о том, как я командовал ротой / А. В. Эвальд // Отечественные записки. (Журнал ученно-литературный и политический). Том CXLI. – Санктпетербург : В типографии И. И. Глазунова и Комп, 1862. – 606 с.
13. ПСЗ, Собр 2. – Т. XXI. – Отд. 2. – № 20615. – СПб., 1847. – 739 с.
14. ПСЗ, Собр 2. – Т. XXV. – Отд. 1. – № 24390. – СПб., 1851. – 762 с.
15. Гренадер Давид Федорович Мирощенко / Жизнеописания русский военных деятелей. [под ред. Вс. Мамышева]. Том 1. Выпуск первый. – С. Петербург : Издал В. Березовский. Колокольная, собственный дом № 14, 1885. – 452 с.
16. Ведомость № 1. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов // Всеподданийший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года. – Санктпетербург : В Военной Типографии, 1861. – 387 с.
17. Ведомость № 1. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов // Всеподданийший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. – Санктпетербург : В Военной Типографии, 1863. – 387 с.
18. Ведомость № 1. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов // Всеподданийший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1-го января 1863 года. – Санктпетербург : В Типографии Ю. А. Бокрама, 1863. – 443 с.
19. ДАВО, ф. 391, оп. 4, спр. 17, арк. 1–1зв.; 49–51; 112.
20. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXVII. – Отд. 1. – № 26376. – СПб., 1853. – 801 с.
21. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 567, оп. 2, спр. 41, арк. 1–4.
22. ДАВО, ф. 546, оп. 2, спр. 10, арк. 1–2 зв.
23. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 16, оп. 4, спр. 241, арк. 1–6.
24. Историческое обозрение военно-сухопутного управления 1825 – 1850. – Санктпетербург : Печатано в военной типографии, 1850. – 193 с.
25. ПСЗ, Собр 2. – Т. XXVIII. – Отд. 1. – № 27608. – СПб., 1854. – 704 с.
26. Державний архів Волинської області (ДАВолО), ф. 229, спр. 318, арк. 106–106 зв.
27. ДАВолО, ф. 363, оп. 1, спр. 2068, арк. 3–14.
28. ПСЗ, Собр 2. – Т. XXX. – Отд. 1. – № 29167. – СПб., 1856. – 778 с.
29. Всеподданийший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года. – Санктпетербург : В Военной Типографии, 1861. – 387 с.
30. Всеподданийший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. – Санктпетербург : В Военной Типографии, 1863. – 387 с.
31. Всеподданийший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1-го Января 1863 года. – Санктпетербург : В Типографии Ю. А. Бокрама, 1863. – 443 с.

В статье, на основе архивных источников исследованы и проанализированы причины дезертирства солдат из частей регулярной армии Российской империи. Приводятся научные трактовки и оценки этого явления в трудах историков и юристов второй половины XIX – начала XXI веков. В хронологическом порядке представлена эволюция законодательной базы, созданной с целью тотального подавления как стремления солдат покинуть военную службу, так и сочувствия местного населения к их судьбе в виде сокрытия и помощи беглецам, возведенным на то время государством в статус преступников. Одной из основных задач проведенного исследования являлась объективная оценка такого общественно-политического явления, как

дезертирство. Доказано репресивний характер дій чинників гражданських силових установ та офіцерського складу регулярних частин. Разом з тим, продемонстровані протиріччя та конфлікти між представниками різних класів тогочасного суспільства на Правобережній Україні, в центрі якої опинилися беглець з армії, а саме – мотивації до доносивства, полювання на людей за грошовою винагородою, ведення справ сільської адміністрації з односельцями. Науково аргументовано, що дезертирство було одним з багатьох недоліків в недосконалій фортецяній механізмі військової машини російського державства.

Ключевые слова: Російська імперія, регулярна армія, дезертирство, укривальство, законодавство, місцеві органи влади, населення.

The article presents the investigation of causes of soldiers' desertion from the regular army of the Russian Empire based on archival sources. Scientific interpretation and assessment of this phenomenon in the writings of historians and lawyers of the second half of the 19th – early 21st centuries is shown. Evolution of the legislative framework meant for the total suppression as the willingness of the soldiers to leave military service, and the sympathy of local population to their fate in the form of cover-up of the fugitives what provided the status of criminals to the state is chronologically arranged. One of the tasks of the conducted study was an objective evaluation of such socio-political phenomenon as desertion. The actions of officials of civil law enforcement agencies and officers of the regular units are shown as oppressive. There were numerous contradictions and conflicts between representatives of various strata of the contemporary society in the right Bank Ukraine with fugitives from the army in the focus, among which motivation for denouncing, hunting people for cash consideration, the rural authorities' revenge upon the villagers. The fact that desertion was one of the many flaws in the feudal imperfect mechanism of the military machine of the Russian state is supplied with scientific arguments.

This article is a continuation of the desertion study as a social phenomenon existing in the territory of the Right-Bank Ukraine, where Russian military units, on the one hand, and the system of military command and executive bodies of provincial and district authorities towards preventing and combating this phenomenon within the legislative jurisdiction of the Empire, on the other, collided. That is, the evolution of the legislative framework and attempt to neutralize the causes of this phenomenon suggested evidence of slow and gradual but positive changes in the minds of officials and the society of the Empire concerning military personnel not like mindless mechanisms, but people with their positive and negative human traits and characteristics.

In late 18th – early 19th century, the Russian government deliberately and systematically struggled with desertion as a socio-political phenomenon in the army and society with solely repressive methods and means. The formation of the state system of the Russian Empire and way of equipping the armed forces treated by higher bureaucratic echelons of power provided a wide range of methods of coercion and intimidation combined with planting in the public consciousness the idea of insignificance of a small man, of his inferiority and blind service in the autocratic state machinery.

Unbearable conditions of service in feudal armies of the Empire, sometimes similar to those in prison, hard labor, high mortality rate among military personnel were the main reasons of the emergence and spread of defections, mostly among the recruits and young soldiers. Over time, there was a whole layer of "degenerate deserters" in the army, which indicated the roots of this phenomenon and the failure of the military command in dealing with it.

One of the main activities of the local public executive authorities, police and judiciary was chasing the soldiers, fugitives, and in the case of detention there were sentences and cruel corporal punishment. Concerning the locals who dared to help the deserters and hid them, the government clearly understood that without destruction of this social base of the struggle for the elimination of "shelter" will be unsuccessful. There was special legislation that encouraged the system of cash rewards for the capture of the fugitive, introduction of mutual responsibility in various sectors of society in Right-Bank Ukraine and the stimulation and encouragement of denunciations and slanders from the authorities.

Keywords: Russian Empire, regular army, desertion, cover-up, legislation, local authorities, population.

1. Bobrovskij P. Vojennoje pravo v Rossyji pri Petre Velykom. Chast 2. Artykul voynskij po russkym i ynostrannym istochnyjam. Vp. 3 / P. O. Bobrovskij. – M. : Knija po trebovaniju, 2011. – 465 s.
2. Vojennyi entsyklopedyčeskij leksykon. Izdavajemyi obščestvom vojennykh i lyteratorov, i posviashčennyi Eho Imperatorskomu Vysochestvu Nasledniku Tsesareviču Velikomu Kniazju Aleksandru Nykolajevyču. Izdanije vtoroje. Tom V. – SPb. : V typografii shtaba vojenno-učebnykh zavedenij, 1854. – 673 s.

3. Skrypnyk A. Repressivnye mery rossyiskykh orhanov vlasty v otnoshenii soldat-dezertirov i naselenyia Pravoberezhnoi Ukrainy v pervoj polovine XIX v. / A. Yu. Skrypnyk // Uchenyie zapysky UO «VHU ym. P. M. Masherova» : sbornyk nauchnykh trudov. T. 18. – Vitebsk., VHU imeny P. M. Masherova, 2014. – 154 s.
4. Zaionchkovskiy A. Vostochnaja vojna 1853 – 1855 hh. Tom I. / A. M. Zajonchkovskiy. – SPb. : Izdatelstvo ekspedytsyy izghotovlenyia tsennykh bumah, 1908. – 768 s.
5. Heneral-ot-infanterii Ivan Nikitich Skobelev / Zhyzneopisanija russkikh vojennykh dejatelei. [pod red. Vs. Mamysheva]. Tom 1. Vypusk pervyi. – S. Peterburh : Izdal V. Berezovskiy. Kolokolnaia, sobstvennyi dom, № 14, 1885. – 452 s.
6. Polnyi svod zakonov Rossyiskoi imperii (PSZ), Sobr. 2. – T. XVIII. – Otd. 1. – № 16834. – SPb., 1844. – 842 s.
7. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoji oblasti (DA VO), f. 22, op. 1, spr. 290, ark. 1–2; 5; 22–23.
8. PSZ, Sobr 2. – T. XVIII. – Otd. 1. – № 16455. – SPb., 1844. – 842 s.
9. PSZ, Sobr 2. – T. XIX. – Otd. 1. – № 17805. – SPb., 1845. – 921 s.
10. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoji oblasti (DAChO), f. 386, op. 1, spr. 12. ark. 23; 32; 54–54 zv.
11. PSZ, Sobr 2. – T. XXI. – Otd. 2. – № 20520. – SPb., 1847. – 739 s.
12. Evald A. Povest o tom, kak ja komandoval rotoi / A. V. Evald // Otechestvennyja zapisky, zhurnal uchenno-literaturny i politichesky. Tom CXXI. – Sanktpeterburh. : V tipografii Y. Y. Glazunova i Komp, 1862. – 606 s.
13. PSZ, Sobr 2. – T. XXI. – Otd. 2. – № 20615. – SPb., 1847. – 739 s.
14. PSZ, Sobr 2. – T. XXV. – Otd. 1. – № 24390. – SPb., 1851. – 762 s.
15. Hrenader Davyd Fedorovykh Miroshchenko / Zhyzneopysanija russkyi vojennykh dejatelei. [pod red. Vs. Mamysheva]. Tom 1. Vypusk pervyi. – S. Peterburh : Izdal V. Berezovskiy. Kolokolnaja, sobstvennyi dom № 14, 1885. – 452 s.
16. Vedomost № 1. Voiskam, v kotorykh bylo naybolshee i naymenshee chyslo umershykh, bolnykh i bezhavshykh nizhnikh chinov // Vsepoddaneishyi otchet o deistvijakh Vojennaho ministerstva za 1858 hod i o vidakh k usovershenstvovaniju raznykh chastei ministerstva. Predstavlen Hosudariu Imperatoru v Dekabre 1859 hoda. – Sanktpeterburh : V Vojennoi Tipografii, 1861. – 387 s.
17. Vedomost № 1. Voiskam, v kotorykh bylo naybolshee i naymenshee chyslo umershykh, bolnykh i bezhavshykh nizhnikh chinov // Vsepoddaneishyi otchet o deistviiakh Vojennaho ministerstva za 1860 hod. – Sanktpeterburh. V Vojennoi Tipografii, 1863. – 387 s.
18. Vedomost № 1. Voiskam, v kotorykh bylo naybolshee i naymenshee chyslo umershykh, bolnykh i bezhavshykh nizhnikh chinov // Vsepoddaneishyi otchet o deistvijakh Vojennaho ministerstva za 1861 hod. Predstavlen Hosudariu Imperatoru 1-ho Janvaria 1863 hoda. – Sanktpeterburh : V Tipografii Yu. A. Bokrama, 1863. – 443 s.
19. DA VO, f. 391, op. 4, spr. 17, ark. 1–1zv; 49–51; 112.
20. PSZ, Sobr 2. – T. XXVII. – Otd. 1. – № 26376. – SPb., 1853. – 801 s.
21. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoji oblasti (DARO), f. 567, op. 2, spr. 41, ark. 1–4.
22. DA VO, f. 546, op. 2, spr. 10, ark. 1–2 zv.
23. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoji oblasti (DAZhO), f. 16, op. 4, spr. 241, ark. 1–6.
24. Istoricheskoe obozrenije vojenno-sukhoputnogo upravlenija 1825 – 1850. – Sanktpeterburh : Pechatano v vojennoi tipografii, 1850. – 193 s.
25. PSZ, Sobr 2. – T. XXVIII. – Otd. 1. – № 27608. – SPb., 1854. – 704 s.
26. Derzhavnyi arkhiv Volynskoji oblasti (DA VoIO), f. 229, spr. 318, ark. 106–106 zv.
27. DA VoIO, f. 363, op. 1, spr. 2068, ark. 3–14.
28. PSZ, Sobr 2. – T. XXX – Otd. 1. – № 29167. – SPb., 1856. – 778 s.
29. Vsepoddaneishyi otchet o deistvijakh Vojennaho ministerstva za 1858 hod i o vydakh k usovershenstvovaniju raznykh chastei ministerstva. Predstavlen Hosudariu Imperatoru v Dekabre 1859 hoda. – Sanktpeterburh. V Vojennoi Tipografii, 1861. – 387 s.
30. Vsepoddaneishyi otchet o deistvijakh Vojennaho ministerstva za 1860 hod. – Sanktpeterburh : V Vojennoi Tipografii, 1863. – 387 s.
31. Vsepoddaneishyi otchet o deistvijakh Vojennaho ministerstva za 1861 hod. Predstavlen Hosudariu Imperatoru 1-ho Janvaria 1863 hoda. – Sanktpeterburh : V Tipografii Yu. A. Bokrama, 1863. – 443 s.